

На правах рукопису

СВЯТЕЦЬ Юрій Анатолійович

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТИПОЛОГІЯ
СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У РОКИ НЕПУ
(масові джерела та методи їх дослідження)

07.00.09 - Історіографія, джерелознавство і
методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1993

00814172 (N)

Роботу виконано на кафедрі історіографії та джерелознавства
Дніпропетровського державного університету.

Наукові керівники - Заслужений діяч науки і техніки України,
доктор історичних наук, професор
М. П. Ковальський

кандидат історичних наук, доцент
В. В. Нідгасцький

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
А. В. Сандрич

доктор історичних наук, професор
С. Г. Кашинко

Прочідна установа - Запорізький державний університет

Захист відбудеться "16" червня 1993 р. о 13 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.08 по присудженню
наукового ступеня кандидата історичних наук при Дніпропетровському
державному університеті (320089, ДСП, м. Дніпропетровськ-10, проспект
Гагаріна, 72, Дніпропетровський держуніверситет, корп. 1., ауд. 604).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці державного університету.

Автореферат розіслано "11" травня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук
доцент

Тутиж І. С.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. До кола проблем, пов'язаних в історичним досвідом непу, входить і питання про стан сільського господарства та змісту тих процесів, які відбувалися в ньому у той час. Селянство внаслідок своєї багаточисельності та у зв'язку з переважно аграрним характером економіки України відіграло у житті суспільства неабияку роль. Фактично доля Радянської держави без перебільшення залежала від того чи підтримає селянство неп. Останнє значною мірою визначалося тим, чи зможе воно задовольняти потреби економічного розвитку власного господарства у тому політико-правовому та економічному просторі, який створювала держава. Одним з найважливіших показників стану як сільського господарства, так і селянства взагалі, перспектив та напрямків його розвитку є соціально-економічна стратифікація селянських господарств (отже й селянства), яка проявляється у вигляді різноманітних типів їх соціально-економічних структур.

Не вупиняючись на загальних, часто-густо протилежних, оцінках нової економічної політики, зазначимо, що її суть, можливо визначити як спробу мирного переходу від одного суспільного ладу до іншого (Ленін В. І. *X з'їзд РКП(б). Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня*//*Повне вібр. тв. Т. 43. С. 25*). Останнє призвело до того, що не відмовляючись від безпосереднього керівництва і прямого планування соціально-економічних процесів Радянська держава для його реалізації протягом 1921-1925 рр. застосовувала адебільшого економічно-правові важелі (кредитна, податкова політика тощ). Про підсумки й наслідки такої політики може наперед свідчити соціально-економічна структура селянства, що склалася на 1925 р. Саме вона може дати відповідь на питання про те, чи мала нова економічна політика перспективи до розвитку в разі, якби її не почали згортати 1927 р. Її аналіз надає можливості відповісти на наступне, найголовніше з нашої точки зору, запитання, яке дозволяє вийти на вирішення інших проблем, пов'язаних з вивченням непу, а саме: чи існували під час непу економічно-правові та політичні умови для певного задоволення економічних потреб різних верств селянства, тобто, чи могли селяни певною мірою розв'язувати власні економічні проблеми економічними засобами не вдаючись до політичної та збройної боротьби.

Повинільча відпові, на це запитання дозволяє перейти до дослідження проблеми більш вищого рівня, а саме - доді непу, того, наскільки його згортаннє було зумовлене об'єктивними чинниками, а наскільки - результатом "посилення прямого планування соціальних процесів", якщо різні верстви селянства навіть за умов значної кількості

обмежень для власної економічної діяльності змогли навесні 1925 року відновити засівну площу у довоєнних розмірах, а валовий збір зерна у тому ж 1925 р. становив 172 млн. пудів, або 61% середньорічної кількості зернової продукції за останнє передвоєнне п'ятиріччя з 1909 по 1913 р. (*Історія Української РСР/Тол. ред. А. Г. Шевельов. К., 1977. Т. 3. С. 75*).

Отже, на нашу думку, проблема соціально-економічної стратифікації не є локальною або пересічною для в'ясування долі селянства й непу. Навпаки, вона входить до кола тих проблем, розв'язан з яких дозволяє створити об'єктивне уявлення про зміст процесів, що відбувалися у роки непу, а найголовніше - про долю людей, що жили в той час.

Актуальність дослідження соціально-економічного розв'язування селянства України в роки непу полягає не лише в тому, що воно є найважливішим індикатором загального стану селянських господарств, які становили переважну більшість тогочасного суспільства, але й дозволяє відповісти на питання про те, чи в роки непу створювалася нова соціально-економічна структура селянського господарства, чи вона була відновленим варіантом тієї, що існувала до 1917 р. Тобто з'являється можливість в'ясувати відповідність дійсності традиційної класифікації селянських господарств в роки непу на куркульські, середняцькі та бідняцькі.

На користь актуальності звернення до даної проблеми саме зараз свідчить і можливість залучення для її дослідження як "нових", раніше не аналізованих масових статистичних джерел, так і "нових" математико-статистичних методів, навісисне орієнтованих на дослідження багатовимірних об'єктів, саме якими і є селянські господарства. До числа таких масових статистичних джерел про стан селянських господарств у роки непу відносяться матеріали всеняних вибіркових переписів (опитів). Проте, до цього часу для їх аналізу не використовувалися математико-статистичні методи дослідження статистичної інформації про соціально-економічні структури. Тому це досить цінне й інформаційно наскичене історичне джерело фактично не було введено до наукового обігу. Перспективи вирішення цього питання пов'язуються із створенням проблемно-орієнтованого банку даних, що розглядається кліометрикою у якості одного з найважливіших аспектів "мікрокомп'ютерної революції", яка надає в руки істориків досить зручний інструмент для збереження, пошуку та обробки інформації (*Бородкин Л. И. Историческая информатика в СССР/Росси: ретроспектива, состояние, перспективы//История и компьютер: Новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании/ Отв. ред. Л. И. Бородкин и В. Леврман. Гёттинген, 1993. С. 262*).

Отже, актуальність побудування соціально-економічної типології селянських господарств України в роки непу обумовлюється, на наш погляд трьома аспектами: конкретно-історичним (визначення перспектив непу в точці зору стаку соціально-економічних структур селянських господарств), джерелознавчого (введення у науковий обіг цінного масового статистичного джерела) та класифікаційного (розробка методів аналізу статистичної інформації та засад створення проблемно-орієнтованого банку даних).

Стан наукової розробленості проблеми. Вивчення соціально-економічного розширення селянства в роки непу привертало увагу статистиків, економістів, політиків вже у двадцяті роки, оскільки на наслідках їх робіт значною мірою ґрунтувалися політична держава стосовно селянства як комплекс її організаційних заходів. У розділі другого дисертації докладно розглянуто напрями та підходи щодо вивчення питання соціально-економічної стратифікації селянства в роки непу. Історіографічний аналіз цих праць дозволив виділити декілька етапів у розробці цієї проблематики:

I. Перша половина 1920-х рр. (1921-1924) - накопичення радянськими економістами та статистиками досвіду аналізу статистичних даних, розробка методів та підходів до розв'язання питання, апробація математико-статистичних методів аналізу масових статистичних джерел (матеріалів бюджетних обстежень вибіркового, гніздових переписів тощо).

II. Друга половина 1920-х рр. (1925-1929) - побудова рівноманітних моделей структур селянських господарств різної соціально-економічної належності. Головний метод - групування за одним з критеріїв потужності селянського господарства (розмір засіву, забезпеченість робочою худобою тощо), а також в допоміжних комбінаційних таблицях (тенденція до багатовимірного аналізу).

III. 1930-1950-ті рр. - відсутність робіт в даного питання, яка пояснювалася з одного боку тим, що вивчення позитивного досвіду непу стає своєрідним "табу" для дослідників, а з другого - відсутністю досвіду багатовимірного статистичного аналізу соціально-економічних структур на той час навіть у світовій практиці.

IV. 1960-1980-ті рр. - відновлення досліджень з питання соціально-економічної стратифікації селянства в роки непу, випробування методів багатовимірного статистичного аналізу з використанням ЕОМ для аналізу масових статистичних джерел (переважно селянських бюджетів окремих адміністративних одиниць).

З 1925 р., коли вийшла праця М. В. Гуревича "К вопросу о дифферен-

циації крест'янських ховяйств України" в радянській українській історіографії фактично відсутній комплексний аналіз проблеми соціально-економічного розшарування селянських господарств України саме як багатомірних об'єктів.

Отже, метою даного дослідження є виявлення соціально-економічних структур селянських господарств України шляхом побудови їх соціально-економічної типології та в'ясування впливу природно-географічного, соціального та економічного чинників на їх стан.

Виходячи з цього, об'єктом дослідження є селянські господарства України, інформація про стан яких відображалася в масових статистичних джерелах - матеріалах весняного вибіркового перепису (опиту) 1925 року. Обмеження дослідження саме матеріалами весняного опиту 1925 р. пояснюється урахуванням автором існуючої в радянській історіографії традиції, згідно з якою стверджується закінчення в основному напочаток 1926 р. процесу відновлення не одного, й зокрема сільського, господарства в країні (*От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР 1927-1937 гг.* /Под общ. ред. Ю. А. Поляжко. М., 1981. Т. 1. С. 260). Тобто, в даному випадку, ми спираємося на певну історіографічну традицію, яка пов'язує з 1925 р. закінчення певного етапу соціально-економічного розвитку Радянської держави. Разом з тим, одним з питань даної роботи, на яке ми намагаємось дати відповідь, є в'ясування слушності та обгрунтованості цієї традиції щодо стану українського села на 1925 р.

Досягнення мети передбачає розв'язання наступних дослідницьких завдань :

1. Дослідити історіографічну традицію та проаналізувати історіографічну ситуацію стосовно проблеми соціально-економічної диференціації селянства.

2. Проаналізувати та описати правовий простір, в умовах якого функціонували селянські господарства України в роки непу.

3. Визначити генезу та інформаційні можливості матеріалів весняних опитів як джерела для дослідження соціально-економічних структур селянських господарств, а також розкрити зміст їх категоріального апарату.

4. Розробити принципи, методик створення та визначити структуру банку даних "Селянські господарства України за даними весняного вибіркового опиту 1925 року" (далі - БД "Селянські господарства України") як таку, що складатиметься з проблемно-орієнтованих релятивних баз даних (далі - БД) для кожного з природно-географічних регіонів України.

5. Визначити соціально-економічну типологію селянських господарств шляхом структурно-функціонального аналізу даних з БД "Селянські господарства України" з допомогою комп'ютера і методів багатовимірного статистичного аналізу (далі - БСА), а саме - кореляційного, кластерного аналізу та методу головних компонентів, - та інтерпретацію отриманих результатів.

Мета роботи та дослідницькі завдання визначають наступну структуру джерельної бази, до якої в якості елементів входять: 1. Матеріали весняного вибіркового перепису (опиту) селянських господарств України 1925 р., що містять в собі інформацію про селянські господарства, згруповані по засівних групах округ України й охарактеризовані за 110 соціально-економічними показниками; 2. Інструкції, програми, циркуляри, доповіді та інші матеріали ЦСУ України, РСФРР та СРСР, що стосуються весняних вибіркового переписів й дозволяють розкрити суттєво-змістовний сенс категоріального апарату опитів; 3. Матеріали з районування України, що містять в собі описи природно-географічних зон України, в межах яких функціонують селянські господарства, й які впливають на соціально-економічний стан селянських господарств; 4. Нормативні акти з аграрного та податкового законодавства, вивчення яких дозволяє з'ясувати умови та характер соціально-економічних відносин між господарствами; 5. Студії радянських статистиків, економістів та політологів, вивчення яких дозволяє з'ясувати стан та рівень наукової розробленості проблеми та можливі напрямки подальшого її розв'язання.

Методологічну базу дослідження утворюють наступні положення, сформульовані автором згідно з існуючою традицією, щодо вивчення масових статистичних джерел, що містять в собі інформацію про соціально-економічні структури, яка розробляється в працях І. Д. Ковальченка (*Методи історического дослідження. М., 1987*), А. К. Соколова (*Робочий клас і революційні змінення в соціальной структурі общества. М., 1987*), В. Є. Дробішева (*Введення в изучение истории советского общества. М., 1983*) та ін.:

1. Одержати уявлення про селянські господарства, що є багатовимірними об'єктами можливо лише з допомогою аналізу масових статистичних джерел.

2. Селянське господарство як складну систему слід вивчати з позицій системного та модельного підходів.

3. Дослідити я'сне своєріддя рівних соціально-економічних груп селянських господарств можливо шляхом багатовимірної типологізації (функціонального аналізу), а не шляхом їх класифікації.

4. Для цього необхідно побудувати модель системи "селянське господарство" та його підсистем-типів (структурний аналіз).

5. Виконання попередніх чотирьох пунктів забезпечується реалізацією на комп'ютері методів БСА.

Програма аналізу матеріалів весняного вибіркового опиту полягає у виконанні наступного алгоритму дій:

1. Вивчення генези та програми створення досліджуваного масового джерела.

2. Обґрунтування вєсад, на яких відбувається проектування БД а досліджуваної проблеми.

3. Обробка даних по округах методами кластер-аналізу з метою в'ясування впливу природного чинника на стан та структуру селянських господарств та побудови аграрної типології округ України.

4. Переструктурування БД на систему релятивних БД, можна з яких відповідно одному з визначених регіонів України.

5. Обробка даних для селянських господарств по кожному з визначених при виконанні пункту 3 регіонів України методом головних компонентів (далі - МГК) з метою в'ясування причин та особливостей соціально-економічного розшарування селянства у відповідному регіоні.

6. Побудова соціально-економічної типології господарств з допомогою кластер-аналізу в межах кожного з регіонів.

7. Загальний аналіз та інтерпретація суттєво-змістовного сенсу одержаної соціально-економічної типології селянських господарств України.

Основні положення дисертації, що вносяться на захист:

1. Матеріали весняних вибірових опитів відігравали провідну роль в структурі сільськогосподарської статистики й за рівнем вірогідності та репрезентативності можуть правити за джерело, з допомогою якого можливо дослідити соціально-економічну структуру селянських господарств України у роки непу.

2. Грунтуючись на системному підході до вивчення багатовимірних об'єктів (селянських господарств) та на типологізації, як одному з способів реалізації його складової частини (функціонального аналізу), можливо визначити напрями та комплекс методів для дослідження соціально-економічних структур селянських господарств.

3. Методи багатовимірного статистичного аналізу (кластерний, кореляційний та компонентний) дозволяють розв'язувати завдання, поставлені в роботі, а саме - проведення типологізації об'єктів, в'ясування їх структур та виявлення опираючись на створені емердментні су-

купності ознак якісного своєріддя кожного з виявлених типів селянських господарств, а також практично реалізувати системний та модельний підходи при дослідженні масових джерел.

4. Аналіз досвіду радянської історіографії соціально-економічної стратифікації селянства України у роки непу дозволяє стверджувати, по-перше, про необхідність вивчення селянського господарства як складної системи з позицій багатовимірного аналізу, й, по-друге, про потребу комплексного дослідження цього питання в межах України на підставі комплексного використання інформації масових джерел, якими є матеріали весняного вибіркового опиту.

5. Прагнення Радянської держави до порівняння розмірів землеористування окремих господарств у залежності від числа ідців в них привело лише до часткового зрівняння умов землеробства, а тому усунення соціальної напруги в селянському середовищі певною мірою забезпечувалося законодавчо визаними економічними відносинами - орендою надлишків землі, тяглової худоби, реманенту, наймання робочої сили.

6. Система прогресивного оподаткування селянських господарств не містила в собі стимулі до розширення виробництва та збільшення розмірів (економічного зміцнення) господарства.

7. Весняні вибіркові переписи (опити), що були джерелом щорічної статистичної інформації з сільського господарства у періоди між суцільними його переписами, відігравали провідну роль у структурі сільськогосподарської статистики, оскільки були головними носіями інформації з біжучої статистики селянських господарств.

8. Соціально-економічну структуру селянських господарств неможливо вивчати без урахування впливу на неї природно-географічних факторів. З точки зору уявлення про останні як про такі, що, по-перше, утворюють багатовимірний простір, й, по-друге, мають регіональні особливості, наслідки дослідження надають підстави вважати, що разом з тим, а допомогою якого можливо в'ясувати своєрідність прояву природно-географічних факторів у певних регіонах України, є їх типологізація, яку можливо здійснити з допомогою кластерного аналізу.

9. Наслідки типологізації природно-географічного простору України на 1925 р., а також особливості та спеціалізація селянських господарств у різних її округах, свідчить про те, що доречніше враховувати в Україні п'ять природно-географічних регіонів, а не чотири, як це зробило ЦСУ України у 1920-ті рр.

10. У структурі селянства України 1925 р. коректно виділяти не три традиційні класи (бідняк, середняк, куркуль), а чотири типи соціа-

льно-економічних структур селянського господарства: 1) господарства споживчого характеру виробництва з сторонніми заробітками; 2) споживчі "натуральні" господарства; 3) господарства перехідної форми від споживчого до ринкового характеру виробництва; 4) господарства комплексного характеру сільськогосподарського виробництва.

11. Причинами існування безвласних господарств були: 1) аграрне перенаселення (переважно у Лісостепу), внаслідок чого селяни змушені були вдаватися до відкриття торговельних та промислових закладів, або до заробітків поза межами власного сільського господарства; 2) відсутність власне орної землі, внаслідок чого безвласні господарства займалися молочним та м'ясним тваринництвом (Полісся); 3) малосімейність та відсутність живого і мертвого ремієнту для обробки землі, внаслідок чого господарства змушені були евагувати її в оренду (Південний Лісостеп, Передстеп, Степ); 4) неспроможність власити землю, але, разом з тим, необхідність її обробки, зумовлена вимогами земельного законодавства, згідно в яким земля, що фактично не використовувалася протягом трьох років, відчужувалася з господарства (Полісся, Північний та Південний Лісостеп).

12. За характером економічної орієнтації сільськогосподарського виробництва Україна поділяється на два регіони, а саме - Північна частина (Полісся, Північний та Південний Лісостеп) характеризується значною перевагою господарств з споживчою структурою виробництва та Південна (Передстеп та Степ) - перевагою ринковоорієнтованих господарств.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії для визначення соціально-економічної стратифікації селянських господарств створюється проблемно-орієнтований банк даних (СКЕД, релятивні бази даних). Шляхом комплексного використання математико-статистичних методів для аналізу масового джерела - матеріалів весняного опиту селянських господарств 1925 р. виявлено природні, соціальні та економічні чинники, що впливали на соціально-економічне розшарування селянських господарств України в роки непу і виділено їх соціально-економічні типи. Реалізовано новий підхід до розв'язання питання соціально-економічної диференціації селянства України з допомогою методів БСА, який полягає у логічному поєднанні методів головних компонентів та кластер-аналізу.

Практичне значення дисертації:

1. Запропоновану методику можливо використовувати для аналізу масових джерел, що містять інформацію про багатовимірні об'єкти, для

типологізації останніх, а також для виявлення динаміки структурних зрушень у селянстві.

2. Використання створеного Вид "Селянські господарства України", СКЕД та пакунку програм багатовимірного статистичного аналізу "БаСтан" під час практичних занять з навчальних дисциплін "Джерелознавство історії України" та "Гліометрика".

3. Виявлена соціально-економічна типологія селянських господарств України дозволяє уточнити уявлення про соціально-економічну структуру селянських господарств як про більш складну, тобто таку, суттєвий зміст якої визначався значним набором ознак і вивчати яку доцільно не вляхом класифікації, а вляхом типологізації багатовимірних об'єктів (селянських господарств).

Апробація дослідження. Основні положення й висновки дисертації знайшли своє відбиття у трьох наукових статтях, обговорювалися на міжнародній науковій конференції "Нові комп'ютерські технології в історичних дослідженнях та викладанні історії" (Ужгород, 1992), на трьох Всесоюзних школах-семінарах "Метод в історичному дослідженнях" (Москва, 1988; Дніпропетровськ, 1989; Мінськ, 1991), на VI Всесоюзній нараді з проблеми "Комплексні методи в історичних дослідженнях" (Москва, 1990), Міжреспубліканській науковій конференції "Методологічні проблеми історичної науки" (Мінськ, 1992), I конференції Асоціації "Історія і комп'ютер" (Москва, 1993), щорічних (1988-1993) підсумкових конференціях Дніпропетровського держуніверситету.

Структура роботи відповідає поставленій меті та розв'язанню основних завдань дослідження й складається зі вступу, чотирьох розділів, заключення, переліку використаних джерел та літератури, додатків.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, ступінь наукової розробленості проблеми, визначені мета, завдання, методологічна основа і програма дослідження, його наукова новизна і практичне значення.

Перший розділ "Питання соціально-економічної класифікації селянських господарств років непу в радянській історіографії" присвячений вивченню досвіду економістів, статистиків, політологів, істориків у розв'язанні питання соціально-економічної стратифікації селянства у 1920-ті рр.

З метою встановлення характерних рис, властивих їх дослідженням, ми виставляли їх результати з урахуванням того, на яку джерельну базу вони опиралися, в якому році та регіоні проводилося відповідне дослідження, який метод аналізу використовувався при цьому та які саме ознаки були покладені до основи групування селянських господарств.

Дослідження історіографії питання розпочинається з аналізу її теоретичних та методологічних парадигм, що ґрунтуються на висновках В. І. Леніна, який був ініціатором й архітектором політики щодо селянства, котра у повоєнні часи набула статусу державної й значного впливу поглядів якого у підходах до питання соціально-економічної стратифікації селянства завнала більшість радянських дослідників. Ідея розподілу селянства за класами була запозичена В. І. Леніним у Ф. Енгельса. В. І. Ленін розробив методи та прийоми виділення інформації про соціально-економічну диференціацію селянських господарств з матеріалів земської статистики. Його концепція щодо цього питання, кількість ознак, за якими ним виділявся певний соціальний прошарок, а також число цих прошарків пройшли певну еволюцію. На етапі від довоєнних часів й до початку непу переважала соціально-політична орієнтація у розв'язанні цієї проблеми, тобто В. І. Леніна селянство цікавило насамперед як можливий спільник робітничого класу спочатку для завоювання, а потім й для утримання політичної влади. На цьому етапі для аналізу масових джерел (земських, військово-кімських переписів, бюджетних обстежень тощ) при групуванні селянських господарств він як правило використовував одну їх ознаку, а також трискладовий розподіл селянства на бідняка, середняка та куркуля. На другому етапі, який можливо пов'язати з закінченням громадянської війни, розв'язання питання про спільників робітничого класу переноситься у площину саме економічних відносин між ним та селянством, що вимагало більш диференційованого ставлення до різних прошарків селянства й визнання В. І. Леніним більш складної його структури, а саме: сільськогосподарського пролетаріату, напівпролетарських (парцельних), дрібних, середніх та заможних господарів. При цьому, наймання робочої сили господарствами нарівні з розмірами їх землеколодіння визначалося В. І. Леніним як одна з факторних ознак, що свідчила про рівень їх капіталізації.

Відновлення елементів ринкової економіки, за допомогою яких передбачалося здійснити збалансування виробничих ресурсів (землі, тягла, реманенту, робочої сили тощ) різних за рівнем їх забезпеченості селянських господарств поставило перед Радянською владою питання про обмеження за допомогою економічних важелів (податкової, кредитної

політики тощ) тих з них, які отримували "надприбуток", й про підвищення виробничого рівня малопотужних. У зв'язку з цим перед економістами і статистиками постало завдання з'ясувати, що являло собою селянство з точки зору його соціально-економічної стратифікації, в яких прошарків воно складалося та з допомогою яких ознак можливо виявити ці прошарки або групи селянських господарств. Аналіз праць статистиків та економістів 1920-х рр., сучасників непу, дозволить зробити наступні висновки. Дослідження диференції селянства поділяється на два етапи - початковий (до 1924 року) та дослідницький (1925-1929). Перший - характеризується вивченням питання соціально-економічного розшарування селянства переважно на матеріалах дожовтневого періоду. На другому - увага дослідників концентрується на матеріалах поточної статистики непу. Ними з'являються різноманітні підходи до їх аналізу, підпорядковані як стратегії, так і тактиці державно-партійної політики, внаслідок чого більшість групувань зводилася до виявлення трьох "ленінських" типів в селянстві. Серед числа використаних статистичних матеріалів спостерігається значне розмаїття: бюджетні обстеження, вибіркові переписи (опити), анкети тощ, - що певною мірою можливо розглядати як продовження прогресивних традицій земської статистики. Методи, що застосовувалися для аналізу статистичних даних можливо поділити на дві категорії: складні, математико-статистичні (використовувалися переважно у перші роки непу) та прості, побудовані на відомих ще земській статистиці комбінаційних групуваннях.

Наприкінці 20-х рр. дослідники соціально-економічного розшарування селянства наближаються до ідеї застосування багатовимірного аналізу селянських господарств. Проблема полягала у тому, що на той час навіть у світовій статистичній науці ще не були розроблені методи ВСА. Серед числа таких методів, ідеї яких були висловлені напочатку XX століття поза межами точних (технічних) наук, є метод головних компонентів (К. Пірсон, 1901, біометрія) та факторний аналіз (Г. Спірмен, 1904, психологія). Проте доведення їх до прагматичного рівня було здійснено у 30-х рр. Метод розбиття сукупності об'єктів, розташованих у багатовимірному просторі, на групи "схожих" між собою, що одержав назву кластер-аналізу (від англ. cluster - гроно) з'являється лише 1939 р. завдяки французькому дослідникові Р. Трону. Використання цих методів у соціально-економічних дослідженнях розпочалося лише на межі 50-60-х рр., що пов'язане з появою комп'ютерської техніки, яка й дозволяє прискорити процес розв'язання завдання, що складається з працевістих ітеративних методів, і зберігати значні обсяги похідних да-

них на довготривалих запам'ятовувочних носіях інформації.

Це, а також, значною мірою, зміни у аграрній політиці на межі 1920-30-х рр. (вгортання непу й колективізація селянських господарств) привело до того, що протягом 1930-60-х рр. дослідженню процесів соціально-економічного розширення селянських господарств у роки непу була присвячена обмежена кількість публікацій, в яких для виявлення традиційних типів селянських господарств використовувалися традиційні ознаки вимірності.

У 1960-ті рр. з'являються докладні дослідження про розширення селянства. При цьому можливо позначити два напрямки, за якими вони здійснювалися. Перший - традиційний для ленінської школи шлях виявлення класів у селянстві. Другий - пов'язаний з вастосуванням методів багатовимірного аналізу і комп'ютера в дослідженнях соціально-економічних структур.

Характерною рисою усіх досліджень соціально-економічної стратифікації селянства років непу є їх територіальна локальність та використання таких джерел, які не дозволяють поширювати результати їх аналізу на увесь селянський багал. Дослідники здебільшого уникають використання матеріалів весняних вибіркових переписів (опитів) селянських господарств, хоча вони являють собою найбагатший й найповніший комплекс джерел для визначення соціально-економічного устрою селянства України у роки непу. Лише дослідження М. Гуревича (1926) та С. Бодотики (1984) ґрунтуються на цьому статистичному матеріалі, який має значний інформаційний потенціал і який можливо використати для побудови соціально-економічної типології селянських господарств України у роки непу, яка б враховувала вплив на них природних, демографічних, економічних та соціальних чинників.

У другому розділі - "Державно-правова регламентація соціально-економічних відносин в українському селі у роки непу" вивчається правовий простір, в умовах якого функціонували селянські господарства і на сааадах якого здійснювалося регулювання соціально-економічних стосунків між ними.

Прагнення держави до розв'язання головного завдання аграрної революції - ліквідації права приватної власності на землю та порівняння розмірів землекористування реалізовувалося у поступових перетвореннях, що закріплювалися відповідними законодавчими актами. З моменту ухвалення 5 лютого 1920 р. БУРК "Закоу про землю" й майже до 2 березня 1921 р., коли був прийнятий закон про прикріплення землі, мета аграрного законодавства Радянської влади в Україні зводилася до того,

роб, з одного боку, ліквідувати приватну власність у будь-якій формі, а з другого - забезпечити землеробу трудову чи споживчо-трудова норму наділу. При цьому, як це констатувала у листопаді 1920 р. П'ята конференція КК(б)У, порівняльна революція в селі, ліквідація поміщицьких та куркульських господарств привела до знищення великих культурних господарств, що мали порівняно більше продуктивне значення, ніж маса розпорочених дрібних земельних ділянок, що потрапили у користування селянських господарств, оскільки остайні були неспроможні їх обробити внаслідок слабкої забезпеченості або ж відсутності живого та мертвого реманенту. Тому навіть після ухвалення П'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад закону про прикріплення землі у дев'ятирічне безперерідне користування держава змушена була дозволити оренду землі, тягла, реманенту, строкового найму робочої сили, що остаточно було визнано Земельним кодексом УСРР, ухваленим 29 листопада 1922 р. Цей крок мав нести стабілізуюче навантаження, оскільки таким чином з'являлася можливість певним господарствам аристократизувати власні ресурси та потреби у рамках економічних заходів. Припущення ринкових, хоча й обмежених, умов для функціонування селянських господарств мало відігравати і відіграло роль регулятора та амортизатора соціально-економічних відносин між ними, які тоді не можливо було розв'язати позаекономічними методами.

Одним з головних завдань держави, з допомогою якої повинно було розв'язуватися завдання забезпечення міста продуктами харчування і сировиною та визначення економічних умов господарювання, виступало податкове законодавство. Проте податкова система, побудована за принципом прогресивних ставок, коли розмір податку збільшувався із збільшенням розмірів господарства, мала, на нашу думку, більше негативного значення ніж позитивного, оскільки не містила в собі стимулів до розширення виробництва. До того ж щорічний закон про оподаткування не передував сівній кампанії, а з'являвся вже по закінченні весняних робіт, і лише опосередковано впливав на планування сівсів під товарними та інтенсивними культурами або розведення певних видів худоби у тваринництві.

У третьому розділі - "Вибіркові переписи (опити) селянських господарств як джерело й основа до формування банку даних з історії соціально-економічних структур селянства" досліджується генеза джерела, з'ясовуються його інформаційні можливості, розробляються принципи формування ВІД, аналіз яких забезпечує досягнення мети дослідження.

Розвиток сільськогосподарської статистики в Україні у роки непу

вивначався, по-перше, зацікавленістю уряду у розв'язанні продовольчої проблеми й, по-друге, необхідністю мати інформацію про соціально-демографічну ситуацію в селі. Провідну роль за рівнем вірогідності та репрезентативності даних у структурі поточної сільськогосподарської статистики відігравали вибіркові (весняні та осінні) переписи (опиту) оскільки нарівні з суцільними переписами були головними носіями інформації про селянські господарства. Ідея весняного вибіркового опиту належить українській статистиці й ґрунтується на використанні позитивного досвіду земської статистики. Він був започаткований за ініціативою голови відділу сільгоспстатистики ЦСУ А. В. Пешехонова 1922 р., а в 1923 р. систему такого опиту прийнято всесоюзною статистикою. На 1925 р. був нагромаджений певний досвід у проведенні цих переписів, результати яких мали практичне значення для уряду по таких напрямках його діяльності як розробка податкової політики, складання плану заготівлі сільгосппродукції та кредиту, визначення експортних можливостей тощо.

Весняне обстеження сільського господарства охоплювало біля 500 тис. індивідуальних селянських дворів і являло собою велику статистичну операцію, що проводилася одночасно по усій Україні протягом 20-25 днів. При підготовці весняних вибірових переписів використовувався принцип правильної механічної вибірки. Відбір господарств відбувався за суцільними (у межах району) продподатковими списками. Усі господарства по всіх селищах одного району утворювали суцільний список, з якого механічним способом рівномірно (кожне 10-те господарство) здійснювався відбір. Відібрані господарства заносилися до "контрольних списків", у яких для кожного з них згідно з продподатковими списками наводилися значення двох показників: кількість душ та кількість десятинь придатної землі. Контрольні списки виконували подвійну роль. З одного боку, вони використовувалися для перевірки повноти (ретельності) проведеного реєстраторами обстеження (тобто чи усі призначені до опиту господарства обстежено). З другого боку, контрольний список слугував для перевірки репрезентативності сформованої вибірки господарств, яна перевірялася шляхом порівняння пересічних значень зазначених вище двох ознак господарств для вибірки (за контрольним списком) з пересічними значеннями відповідних ознак для генеральної сукупності. (за суцільним списком).

Репрезентативність та вірогідність одержуваних даних забезпечувалася за рахунок того, що обов'язковою умовою, якої дотримувалися реєстратори під час проведення опиту, була відповідність номера обстежу-

ваного господарства номеру в "контрольного списку". До того ж інструкцією передбачалося обов'язкове проведення попереднього роз'яснення опитуваному сенсу та мети обстеження. У будь-якому випадку реєстратор мусив фіксувати можливі фальсифікації інформації в боку опитуваних господарств та відхилення від інструкції та програми опиту. Такими відхиленнями могли бути: відсутність господаря на момент перепису, припинення господарством свого існування, поділ господарств тощо. Для кожного селянського господарства, що було внесене до контрольного списку опиту, всім членам сім'ї або ж будь-якого іншого дорослого (віком понад 18 років) члена сім'ї заповнювалася картка подвірного опиту, яка містила в собі понад 180 запитань.

Підсумки групових підрахунків були опубліковані по основних природно-історичних районах за повною програмою, та по округах - за скороченою. До цієї програми увійшли наступні розділи подвірної картки вибіркового опиту: 1. Поділ господарств; 2. Населення; 3. Відчужування робочої сили протягом року на заробітки; 4. Землекористування; 5. Тваринництво; 6. Птахівництво; 7. Чиєю худобою господарство навесні обробляло землю?; 8. Чий реманентом господарство навесні обробляло землю?; 9. Присадібні та городні засіви; 10. Польові засіви; 11. Групування господарств за забезпеченістю худобою; 12. Торговельні та промислові підприємства; 13. Заробітки поза власним сільським господарством.

Дана структура розробки матеріалів перепису була покладена до основи побудови БНД "Селянські господарства України". Проектування БНД вимагає здійснення інфологічного та даталогічного етапів. На інфологічному етапі проектування відбувається побудова суттєво-амієтвної моделі досліджуваної системи (селянського господарства), яка є наслідком теоретичного аналізу конкретно-наукових уявлень про об'єкт моделювання і в узагальненому вигляді повинна відображати загальні риси, закономірності та особливості функціонування досліджуваних явищ та процесів, а також їх теоретично припустимі стани. Завдання даталогічного (фізичного) етапу проектування БНД полягає у доборі раціональної структури збереження даних та засобів доступу до них, що визначаються можливостями СКБД.

БНД "Селянські господарства України" формується в системі релятивних БД, СКБД і спеціального пакування програм БСА (БаСтан). Створений БНД дозволяє перейти до побудови соціально-економічної типології селянських господарств.

У четвертому розділі - "Побудова соціально-економічної типології селянських господарств України за даними матеріалів весняного вибір-

кового перепису(опиту) 1925 року" з метою виявлення їх соціально-економічної стратифікації здійснено БСА даних в БНД "Селянські господарства України".

Виходячи з уявлення про те, що різноманітні природно-географічні умови певним чином впливали на структуру селянських господарств, на напрямоки їх розвитку й спеціалізації, першим етапом до розв'язання завдання була побудова аграрної типології округ України, яку здійснено на підставі пересічних даних ознак для кожної округи з допомогою кластер-аналізу. Внаслідок цього нами виділено п'ять природно-географічних регіонів, що з півночі на південь України мають наступний порядок розташування: Полісся, Північний та Південний Лісостеп, Передстеп, Степ. Виділення цих регіонів дозволило структурувати БНД, утворивши 5 релятивних БД, кожна з яких містить в собі кількісну інформацію про селянські господарства відповідного регіону, що надає можливості визначити особливості соціально-економічного розшарування селянських господарств у межах визначених природних зон України.

На другому етапі кожна з "регіональних" БД підлягала комплексному аналізу з метою виявлення соціально-економічних типів селянських господарств, притаманних певній природно-географічній зоні. Цей аналіз здійснювався у 3 кроки: 1) обробка з допомогою МКГ даних для відповідного регіону. Результат: зменшення вимірності об'єктів дослідження шляхом створення системи емергентних сукупностей ознак, у ролі яких виступають ГК, суттєвий зміст яких дозволяє в'ясувати головні причини, що призвели до соціально-економічного розшарування селянських господарств; 2) Клас-р-аналіз індексів головних компонентів для загальних груп селянських господарств у межах кожного регіону. Результат: групи селянських господарств, поєднаних за рівнем прояву в них певних якостей, що визначаються відповідними ГК; 3) Інтерпретація наслідків типологізації. Результат: визначення характерних рис, суттєвого змісту та якісного своєріддя соціально-економічних типів селянських господарств відповідних регіонів.

Здійснення комплексного аналізу за наведеною програмою дозволяє виділити основні причини, за якими господарства різних типів відрізнялися одне від одного. Сукупність цих факторів, формалізованих у вигляді ГК, можна вважати типовою для усіх природно-географічних регіонів України, але в кожному з них їх прояв і вплив був неоднаковим. Такими факторними причинами (ГК), що визначали диференціацію селянських господарств, були: 1. Наявність комплексу виробничих елементів як передумови, що визначає характер та напрямок діяльності госпо-

дарств; II. Промисловий напрямок розвитку господарств; III. Ринкова спрямованість рільництва; IV. Інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

Стосовно соціально-економічної стратифікації селянських господарств слід зауважити, що розмір засівної площі господарства не був вирішальною ознакою, що визначала його соціально-економічний статус. Його можливо в'ясувати лише в допомогю врахування саме комплексу ознак, або ж їх емерджентних сукупностей (ГК), отриманих внаслідок тематико-статистичної обробки вищезгаданого комплексу ознак.

Аналіз соціальних-економічних типів селянських господарств у межах кожного з регіонів свідчить про те, що майже половина господарств Поділля переважно завдяки молочно-м'ясному тваринництву та переробці продуктів сільськогосподарського виробництва орієнтувалася у своїй діяльності на ринок. За відсотком господарств комплексного характеру розвитку Поділля поступається лише багатовасівному Степові, а частка беззасівних господарств тут найнижча в Україні. Переважна більшість (понад 4/5) дворів Північного та Південного Лісостепу були малопотужними господарствами споживчого характеру виробництва. Таким чином, традиційне уявлення стосовно ринковості Південного Лісостепу (як регіону цукрової промисловості) на весну 1925 року не підтверджується. Тут лише одне господарство з кожних шести тільки-но починає переорієнтуватись на ринок. Закономірність виділення нами Передстепу доводиться наявністю особливостей у соціально-економічній структурі господарств цього регіону. Головним заняттям селянства Передстепу, тобто дев'яти господарств з кожних десяти, було ринковоорієнтоване (зернове) рільництво. Поза тим звертає на себе увагу невисокий рівень їх соціально-економічного розшарування, який пояснювався наявністю великої кількості вручної орної землі. У Степу ж, навпаки, процес розшарування набув помітного рівня. Майже кожне третє господарство тут - малопотужне, споживчого характеру виробництва, а сторонніми заробітками й одночасно з тим 4,3% загального числа господарств мають комплексний характер розвитку.

Беззасівність господарства не обов'язково пояснюється такими традиційними причинами, як то - відсутність робочої сили, реманенту, тягла, але й такими чинниками, в залежності від району розташування господарств як торговельна, промислова чи м'ясо-молочна спеціалізація.

В закліченні підведені підсумки, зроблено висновки дослідження, викладено основні положення дисертації, що виносяться на захист.

Дослідження історіографічної традиції у вивченні соціально-еко-

номічної стратифікації селянських господарств дозволяє розглядати дану роботу як її продовження, але яке внаслідок врахування багатовимірної природи селянських господарств, ґрунтується на використанні для їх дослідження не класифікації, а саме - на типологізації, орієнтованої на врахування якомога більшого числа ознак (тобто їх системи), що надає можливості з'ясувати якісне своєріддя типів соціально-економічних структур в допомогов його відбиття в емерджентних сукупностях ознак (ГК).

Аналіз правового простору, в межах якого функціонували селянські господарства в роки непу, дозволяє зробити висновок про те, що розв'язання економічних проблем сільського господаря на той час могло здійснюватись переважно економічними шляхами, визначеними чинним законодавством, яке певною мірою залобігало посиленню соціального напруження й класової боротьби в селі й сприяло забезпеченню соціальної стабільності у суспільстві. До того ж, вивчення правових норм допомагає розкрити суттєво-змістовний сенс певних категорій, які використовувалися при проведенні переписів (умови оренди землі, найму робочої сили тощо).

Рівень репрезентативності й вірогідності інформації, яка міститься у матеріалах весняного вибіркового опиту 1925 р. і побудова на їх основі БД, що є заключним етапом джерелознавчого дослідження, дозволяє здійснити багатовимірну типологізацію селянських господарств, що розглядається як засіб реалізації системного підходу до проблеми. Для проведення соціально-економічної стратифікації селянських господарств слушно створювати такий БД, що має структурними елементами релятивні БД, побудову яких можливо розглядати як перший крок до типологізації об'єктів, тобто до її здійснення по кожній природно-географічній зоні окремо.

Аналіз соціально-економічного стану селянських господарств у межах відповідних природно-географічних зон, в яких вони функціонували, які впливали на їх спеціалізацію й особливості соціально-економічного розвитку, дозволяє зробити висновок про існування доволі широкого спектру типів соціально-економічних структур селянських господарств України. При цьому, більшість селянських господарств (55,8%) валилася малопотужними й ще неспроможними 1925 р. орієнтувати в гасне виробництво на потреби ринку, що за умов непу не виключало можливості для їх подальшого розвитку.

Отже, зіставлення стану селянських господарств (результатів їх типологізації) та правового простору, в умовах якого вони функціону-

вали, надає можливості зробити висновки про те, що 1925 р. селянські господарства могли задовольняти власні економічні потреби економічними шляхами, передбаченими чинним аграрним законодавством. Тому ситуацію, яка склалася у сільському господарстві України на той час не можна розглядати як таку, що свідчить про вичерпність соціально-економічного потенціалу непу в селі й тому буцім-то привводить до посилення класової боротьби в ньому.

Основні положення дисертації знайшли своє відображення у наступних публікаціях автора:

1. К вопросу о методе построения социально-классовой типологии самостоятельного населения окрестных городов Украины по материалам переписи 1926 года//Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр. Днепропетровск, 1989. С. 61-71. (0,7 др. арк.) - в співавторстві.

2. Економічний розвиток Катеринославщини у перші роки непу (за матеріалами ЦСУ УРСР)// Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. Дніпропетровськ, 1990. С. 124-125. (0,1 др. арк.)

3. Внутренний строй крестьянского хозяйства Украины по данным весеннего выборочного опроса 1925 года//Метод в историческом исследовании: Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной школы-семинара. Минск, 21-25 октября 1991 г. Минск, 1991. С. 59-61. (0,1 др. арк.)

4. Проблемы применения МСА в исследовании массовых источников по социально-экономической истории крестьянства Украины в годы напала//Тезисы докладов VI Всесоюзного совещания по проблеме "Комплексные методы в исторических исследованиях". Москва, 13-19 февраля 1990 г. М., 1991. С. 84-86. (0,1 др. арк.)

5. Використання кількісних методів до лідження процесів диференціації селянських господарств України в роки непу в працях М. В. Гуревича//Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвуз. зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 1991. С. 187-191. (0,5 др. арк.)

6. Програмное обеспечение многомерного статистического анализа в задачах изучения социально-экономической истории Украины периода напала//Информационный бюллетень Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории РАН. М., 1992. No 7. С. 61-62. (0,1 др. арк.) - в співавторстві.

AB 27.385

AB 27.385